

Türkiye’de Toplumsal ve Dinî Değişimin İzleri:

AK Parti İktidarında Nereden Nereye
(Öğretmenler Üzerinden Bir Değerlendirme)

Selman Yılmaz

Ankara 2019

Türkiye’de Toplumsal ve Dinî Değişimin İzleri:
AK Parti İktidarında Nereden Nereye
(Öğretmenler Üzerinden Bir Değerlendirme)

Yazar

Selman Yılmaz

ISBN: 978-605-2233-62-7

1. Baskı

Ekim, 2019 / Ankara

Grafiker®

Yayınları

Yayın No: 327

Web: grafikeryayin.com

Kapak, Sayfa Tasarımı,

Baskı ve Cilt

Grafiker®

Grafik-Ofset Matbaacılık Reklamcılık

Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.

1. Cadde 1396. Sokak No: 6

06520 (Oğuzlar Mahallesi)

Balgat-ANKARA

Tel : 0 312. 284 16 39 Pbx

Faks : 0 312. 284 37 27

E-mail : grafiker@grafiker.com.tr

Web : grafiker.com.tr

*İlyas abime,
sevgi, muhabbet ve özlemle...*

Dr. Öğr. Üyesi Selman Yılmaz

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalında öğretim üyesi olarak çalışan Selman Yılmaz doktorasını sosyoloji alanında Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan Pittsburgh Üniversitesi'nden almıştır. Çalışma konuları Türkiye'de din-devlet ilişkilerindeki değişim, kültür-din etkileşimi ve toplumsal değişim süreçleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Çalışmalarının ayrıntılarına Ankara Üniversitesi'ndeki kişisel web sayfasından ulaşılabilir.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	9
GİRİŞ.....	13

I. BÖLÜM TOPLUM VE DEĞİŞİM

Toplumsal Değişim.....	17
Toplumsal Değişim Kuramları.....	19
I. Döngüsel Değişim.....	22
A. Organizmacı Değişim Modelleri.....	22
İlk Çağ Filozoflarına Göre Toplumsal Değişim.....	23
İbn Haldun (1332-1406).....	24
Cemil Meriç (1916-1987).....	29
II. Doğrusal Değişim.....	33
A. Evrimsel Değişim Modelleri.....	33
Auguste Comte (1798-1857).....	34
Max Weber (1864-1920).....	39
B. İşlevselci Değişim Modelleri.....	44
Emile Durkheim (1858-1917).....	46
Talcott Parsons (1902-1979).....	51
Mübeccel Belik Kıray (1923-2007).....	56
C. Çatışmacı Değişim Modelleri.....	60
Karl Marx (1818-1883).....	61
Ralf Dahrendorf (1929-2009).....	65
III. Çok Yönlü Değişim.....	70
A. Yeni Modernist Modeller.....	70
Anthony Giddens (1938 -).....	71

B. Post-Modernist Modeller.....	75
Zygmunt Bauman (1925-2017).....	77
Toplumsal Değişim Kuramlarına Getirilen Eleştiriler.....	82
Toplumsal Değişim ve Din İlişkisi.....	87
Toplumsal Değişimi Yavaşlatıcı Bir Unsur Olarak Din.....	88
Toplumsal Değişimi Hızlandırıcı Bir Unsur Olarak Din.....	96
İslam'ın Toplumsal Değişime Bakışı.....	105

II. BÖLÜM YÖNTEM

Araştırmanın Önemi.....	111
Araştırma Metodu.....	118
Araştırma Evreni ve Örneklem Seçimi.....	119
Araştırmanın Uygulanması.....	121
Araştırmanın Sınırlılıkları.....	122
Araştırma Soruları.....	124
Araştırma Grubunun Genel Özellikleri.....	125

III. BÖLÜM DİNİ İNANÇ VE TEMAYÜLLER

Temel inançlar.....	129
Allah inancı.....	129
Kur'an İnancı.....	134
Ahiret İnancı.....	139
Diğer İnançlar.....	144
İbadetler.....	150
İbadetleri Yerine Getirme Algısı.....	150
Oruç İbadeti.....	156
Namaz İbadeti.....	159
Dua.....	162

Dinî Hayata Şekil Veren Sosyo-Kültürel Faktörler.....	164
Dinî Bilgi Düzeyi.....	165
Dinî İnanca Verilen Önem.....	172
Dine Karşı Duyulan Güven Duygusu.....	177
Dinî Yasak Algısı.....	185
Geleneksel Din.....	190
Güncel Tartışmalar.....	196

IV. BÖLÜM

TOPLUMSAL VE DİNİ DEĞİŞİMİN GÜNÜMÜZE YANSIMALARI

Türkiye'de Toplumsal Değişimin Dinamikleri.....	207
AK Parti İktidarında Toplumsal Değişimin Dinamikleri.....	213
Toplumsal Değişimin Din Üzerine Yansımaları.....	221
SONUÇ	233
KAYNAKLAR	241
TABLO, GRAFİK VE ŞEKİL LİSTESİ	255
EKLER	257

yaşayan halk İslamının temsilcisi olmuşlardır (Türkdoğan, 2002: 349-350).

Yüzlerce yıl boyunca merkezin iktisadi ve eğitim ayrıcalıklarının sürmesi merkez-çevre ayrımını derinleştirmiştir. Osmanlının son dönemlerine doğru merkezin dine olan ilgisi azalmış ve Batılılaşma istekleri çoğalmıştır. Bu durum merkez-çevre ayrımını daha da derinleştirmiştir. Merkez Batılı değerlere daha çok sarıldıkça çevre de dinî değerleri daha çok sahiplenmiştir. II. Abdülhamid zamanında gördüğümüz İslamcılık düşüncesi etrafında İslam ümmetini toplama çabaları da istenilen sonuçları vermemiştir (Mardin, 2015: 35-60).

Erken Cumhuriyet döneminde ise merkez, seküler bir milliyetçilik anlayışı etrafında kümelenmiştir. Çevreyle bağlar tamamen koparılmış, henüz demokratik kültürün yerleşmediği ve tek parti iktidarının şekillendirdiği bu dönemde çevrenin isteklerine tamamen kulak tıkanmıştır. Kemalist düşünce devlet ideolojisi halini almış ve topluma zorla kabul ettirmeye çalışılmıştır. Toplumsal değişimi yönlendirmek için yukarıdan aşağıya doğru sosyal mühendislik uygulamaları gerçekleştirilmiştir (Göle, 1997; Yılmaz, 2014; Yayla, 2015).

Bütün bu uygulamalar yanlış da olsa aslında iyi niyetli bir çabanın ürünüdür. Osmanlı'nın son dönem ve Cumhuriyet'in ilk dönem aydınları "kendilerince" toplumun modern çağa ayak uydurması için dönüşümünü sağlamak istemişlerdir. Batı karşısında iktisadi, siyasi ve askeri alanda eziklik hissedenden Türk aydını toplumun ilerlemesinin ancak Batı tipi bir modernleşmeden geçeceğini düşünmüştür. Batının yaşadığı tarihsel gelişim sürecinin dinamiklerini anlamadan aynı süreç yanlış bir şekilde Türk toplum yapısına da uygulanmak istenmiştir.

Aslında modernleşme ve Batılılaşma arasında dört tip ilişki türünden söz edilebilir: Hem modernleşmenin hem de Batılılaşmanın reddedilmesi; her ikisinin de tam anlamıyla benimsenmesi; sadece modernleşmenin alınıp Batılılaşmanın reddi; Batılılaşma-

nın hemen benimsenip modernleşme için yeterince adım atılması (Huntington, 2011: 108-113). Türkiye bu ilişki türlerinden modernleşme ve Batılılaşmayı beraber götürmeyi tercih etmiş görünmektedir. Modernleşme Batılılaşma ile eşdeğer konuma yükseltilmiş, Batılılaştıkça modernleşeceğimiz düşünülmüştür. Bütün bunlar aşırı bir Batı taklitçiliği doğurmuştur.

Cumhuriyet aydınlarının modernleşme ve Batılılaşma olgularını özdeşleştirmeleri ülkenin kalkınması için gerekli ilerlemenin ekonomik, sosyal, siyasi ve teknolojik alanlarda aranması yerine kültürel alanda aranmasına neden olmuştur. Kültürel değişim de ilerlemenin bir parçası hatta öncüsü addedilmiştir. Bu düşünceye göre, uygarlıklar her şeyden önce düşüncenin bir ürünü ise değişim de öncelikle fikir dünyasında başlamalıdır. İlerlemenin son durağı Avrupa uygarlığı olduğuna göre ülkenin gelişimi de bu istikamete çevrilmelidir. Fakat bu yönde bir değişimde İslam'ın engelleyici bir rolü olduğu düşünülmüş ve Cumhuriyet rejiminde laiklik prensibi benimsenmiştir. Böylece laiklik, İslam'ın egemenliğinden kurtulmak ve modernleşmek için geliştirilmiş pozitivist bir ideoloji halini almıştır. Halkçılık, halkın ve kültürünün yönetimi değil, halk için yönetim haline gelmiştir. Bütün bu süreçler yöneten merkez ve yönetilen çevre arasındaki yabancılaşmayı arttırmıştır (Karpat, 2018: 33-41).

Laikliğin, modernliğin ve gelişimin ayrılmaz bir parçası olarak addedilmesi baskıcı laiklik politikalarının doğmasına neden olmuştur. “Çağdaşlaşmanın” ancak dinden uzaklaşma yoluyla başarılacağı düşüncesi o kadar uç noktaya varmıştır ki çağdaşlık ve sekülerizm terimleri aynı anlamda kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin Niyazi Berkes Cumhuriyetin 50. yılına armağan olarak yazdığı *The Development of Secularism in Turkey* isimli kitabını Türkçeleştirirken *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (1973) ismini tercih etmiştir. Sekülerizm ile çağdaşlaşma kelimeleri eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Niyazi Berkes’e göre çağdaşlaşma kutsal sayılan alanın ekonomik, teknolojik, siyasi, eğitsel, cinsel, bilgisel yaşam alanlarında daralması demekse, buna karşı ol-

mak “gericiliktir”. Cumhuriyet devrimleri Türk toplumunu çağdaş uygarlık yörüngesine oturtmak istemiştir. Bunun için dini de içinde barındıran gelenekçilik yok edilmeye çalışılmış ve yerine çağdaş uygarlık yörüngesini takip etmeyi sağlayacak olan uygun yeni kurallar yerleştirilmiştir (Berkes, 1973: 20).

Cumhuriyetin ilk yıllarında tek parti iktidarının bütün retorığı “modernleşme”, “çağdaşlaşma”, “batılılaşma” ve “doğru hayat tarzı”nın benimsenmesi üzerine kurulmuştur. Günümüzde liberal demokrasi altında sıkça dile getirilen özgürlük, insan hakları ve hukukun hâkimiyeti gibi kavramlar ve bunlarla ilgili tartışmalar neredeyse hiç gündeme getirilmemiştir. Cumhuriyet ve onu oluşturan değerler toplum yararına kullanılacak bir araç olmaktan çıkarılarak bir amaç haline dönüştürülmüştür. Tek parti dönemiyle ilgili resmî söylemlere baktığımızda bütün vurgunun ekonomi, tarım, çevre ve şehircilik gibi alanlarda halkın refahını arttıracak politikalar yerine sosyal ve kültürel alandaki “reformlar” üzerine yapıldığı görülmektedir (Güngör, 1996: 41). Tüm bunların sonucunda bazıları tarafından laiklik (Toker, 2009: 156) ve Kemalizm bir din gibi yaşanmaya başlamıştır (Yayla, 2015: 32-63).

Erol Güngör’ün konuya getirdiği eleştiriler üzerinden devam edecek olursak bu düşünce biçimi iktidar sınıfıyla halk arasındaki uçurumu her yıl daha da derinleştirmiş, ortak bir kültür etrafında kaynaşmayı imkânsızlaştırmıştır. Öyle ki, aynı coğrafya içinde yan yana yaşayan iki ayrı sosyal ve kültürel grup oluşmuştur. Her ne kadar Türkiye sınıflar arası geçişkenliğin açık olduğu bir toplum yapısına sahip olsa da bu çeşit bir merkez çevre ayrımının önüne geçilememiştir. İktidar sınıfına göre Türk halkı henüz kendi siyasi kaderini tayin edecek olgunluğa erişememiştir. Çünkü halk cahil, hurafeci, kıt ve dar görüşlü, her şeye kolayca kanan bir kitledir. Öyleyse halka, münevverin kıymet sistemi –hangi yoldan olursa olsun— aşılmadıkça demokrasi-den sadece zarar gelebilir (Güngör, 1978: 31-32).

İşte bu düşünce yapısı çok partili hayata geçişi yavaşlatmıştır. İlk çok partili hayata geçiş çalışmaları halkın henüz demokrasiye

hazır olmadığı gerekçe gösterilerek akamete uğratılmıştır. Halkın din ve kültür alanındaki en temel isteklerine bile şüpheyle yaklaşmıştır. Bu istekler çoğu zaman eski Osmanlı düzenine dönme isteğinin bir parçası olarak addedilmiştir. Yeni Cumhuriyet ve onun eğitim politikaları Türk insanını ve toplum yapısını her alanda baştan inşa etmeye kalkmıştır. Faruk Nafiz Çamlıbel ile Behçet Kemal Çağlar birlikte yazdıkları Onuncu Yıl Marşı'nın sözlerinde bu yeniden inşayı gururla sunmaktadır: "On yılda 15 milyon genç yarattık her yaştan." Gençliğin bir kısmı Kemalist ideoloji etrafında Kemalettin Kamu'da yansımaları göreceğimiz üzere "Kâbe Arab'ın olsun, Çankaya bize yeter!" diyecek düzeye gelmiştir. Kısaca devlet eliyle ideolojik ve baskıcı bir dönüşüm modeli uygulanmış ve kısmen bir başarı sağlanmıştır.

Tek parti iktidarı boyunca halkın isteklerine kulak tıkayan ve "halka rağmen" politikalarını sürdüren iktidar sınıfı çok partili hayata geçişle birlikte bir bocalama devresine girmiştir. Artık oy almak için halkın istekleri de gözetilmelidir. 1950-1960 arasındaki seçimler halkın kültürel ve dinî isteklerini karşılamayan partilerin artık iktidar şansı bulamayacağını göstermiştir. Demokrat Parti yönetimindeki bu yıllarda çevrenin istekleri kısmen karşılanmaya başlanmıştır. En çok göze çarpan bu düzenlemeler arasında ezanın Arapça aslından okunmasına tekrar izin verilmesi, eğitimde dinî müfredatın yer bulmaya başlaması, dinî yayınlara getirilen kısmi özgürlük gibi uygulamalar sayılabilir. Kısıtlı olsa da halka karşı yapılan bu "jestler" halkı memnun etmiş ve çevrenin merkeze olan mesafesi azalmıştır. Çevrenin devlete karşı yumuşamasının etkileri kendini hemen okullaşma seviyelerinde göstermiştir. Muhafazakâr kesim laik devlet yapısına ve onun eğitim anlayışına karşı tek parti döneminde oldukça kuşkuyla yaklaşmıştır. Bu sebeple muhafazakâr kesim çocuklarını okula gönderme konusunda çekingen davranmıştır. Fakat Demokrat Parti zamanındaki din derslerinin müfredata dönmesi, imam-hatip okullarının ve ilahiyat fakültelerinin tekrar açılması gibi uygulamalar muhafazakâr kesimin bu direncini kırmıştır. Örgün

eğitimin yaygınlaşması toplumsal değişim süreçlerini hızlandırmış ve çevrenin merkezde yer bulma olasılığını arttırmıştır.

Yeni dönemde iktidarların muhafazakâr çevreye yer açmaya başlaması kimi çevreler tarafından laiklik ve dolayısıyla Türk çağdaşlaşması için bir tehlike olarak görülmüştür. Örneğin Tarık Zafer Tunaya'ya göre devrim prensiplerinden taviz verilmesi her seferinde daha büyük tavizlerin verilmesine yol açabilir. İktidarlar oy toplamak için bu yolun önünü açarlarsa iktidarı muhafaza için her seferinde daha fazla tavize mecbur kalacaklardır. Devrim, hurafeci zihniyetle mücadele edilerek yapıldığına göre, devrimlerin devamı da bu mücadelenin tavizsiz devamını gerektirir. Türkiye'de iktidarlar, inkılap istikametinden ayrılmak istemiyorlarsa dinî hislerin istismarına iltifat etmemelidirler. Devrimin temel prensibi sayılan laiklik tehlikeye girince Türklerin modern bir toplum ve devlet olmaları ve bu yönde gelişmeleri de tehlikeye girecektir (Tunaya, 1960: 220-221).

Bu düşünce biçimi Türkiye'de askeri darbeler tarihini başlatmıştır. Halk kendi kendine doğruyu bulamayınca onu topla, tüfikle doğru yola sokmak gerekmiştir. 1960 ve 1980 askeri darbeleri, 1971 muhtırası, 1997 post-modern darbesi, 2007 e-muhtırası, 2016 kalkışması, aslında hepsi halka yukarıdan bakmanın, halkın tercihlerine güvenmeme ve saygı duymamanın bir sonucu olarak Türk demokrasi tarihine kara lekeler olarak sürülmüştür. Bütün bu darbelerin ve darbe girişimlerinin sağ iktidarlar zamanında yapılması merkez-çevre yakınlaşmasının sağlanmasını engellemiştir.

Merkez-çevre ayrımının izleri günümüze kadar devam etse de aralarındaki güç hiyerarşisi son 70 yıldır devamlı çevre lehine iyileşme göstermektedir. Çok partili hayata geçiş, 1950 sonrası artan kentleşme ve eğitim seviyeleri, 1980 sonrası Özal döneminin liberal politikaları gibi unsurlar çevrenin merkeze karşı gücünü yıllar içinde arttırmıştır. Bütün bu gelişmelere rağmen merkez çevreye karşı gücünü 2010'lu yıllara kadar korumayı başarmıştır. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 2002'den günümüze tek başına iktidarda kalması ve özellikle son 10 yıldır siyasi gü-

cünü en üst noktada kullanması aşağıda örneklerini göreceğimiz üzere merkez-çevre ilişkisinde önemli bir değişime yol açmıştır.

AK Parti İktidarında Toplumsal Değişimin Dinamikleri

Adalet ve Kalkınma Partisi hiç beklenmedik bir biçimde 2002 yılında –seçim sisteminin de yardımıyla– tek başına iktidara gelmiş ve bu kitabın yazıldığı 2019 yılına kadar da bu iktidarı kesintisiz olarak sürdürmüştür. Bu durum Türk demokrasi tarihinde başka hiçbir partinin gerçekleştiremediği bir başarıdır. Gelecek Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin 2023 yılında olduğu göz önünde bulundurulursa AK Parti en az 21 yıl tek başına Türkiye'yi yönetme ve yönlendirme imkânı bulmuş olacaktır. Öyleyse Cumhuriyet tarihinin beşte birlik bir bölümünde AK Parti damgası vardır denilebilir.

AK Parti, Türk toplumsal değişiminde çok önemli bir rol üstlenmiştir. Bunun yanında AK Parti'nin kendisi de bizatihi Türkiye'deki muhafazakâr kesimin değişiminin bir ürünüdür. O halde AK Parti Türkiye'deki toplumsal değişimi yansıtmaması bakımından hem bir ayna hüviyetindedir hem de bu değişime katkı sunan bir dinamodur denilebilir.

Çok partili hayata geçişle birlikte muhafazakâr çevrenin merkezde rol alma isteği ve fırsatları artmıştır. Demokrat Parti (1950-1960), iktidarı sırasında buna kısmen aracılık etse de muhafazakâr çevreye iktidar alanında istenilen düzeyde yer açmadığı ortadadır. Yapılan bazı iyileştirmelerle sağ seçmenin gönlü kazanılmış ve onların temsilcisi rolüne bürünülmüş olsa da muhafazakâr tabanla iktidar gücü paylaşılmamıştır. Aynı durumun Adalet Partisi'nin 1965-1971 yılları arasındaki ilk dönem iktidarı için de geçerli olduğu söylenebilir. Necmettin Erbakan bu dönemi “çok partili ama tek zihniyetli” bir dönem olarak tasvir eder (Erbakan, 1975: 25). Başka bir ifadeyle, çevre çok partili hayatta da kendisine iktidar alanında yeterince temsiliyet sağlamadığını düşünmektedir. Bu düşünce etrafında Erbakan, Millî Görüş düşüncesini oluşturmuş ve kurduğu partilerle

muhafazakâr kesimi iktidarla tanıştırmayı, dinin siyasi, toplumsal ve kamusal alanda görünür olmasını sağlamayı hedeflemiştir (Yılmaz, 2016: 1171).

Muhafazakâr çizgideki değişimin en belirgin kanıtı Millî Görüş düşüncesinin evrilerek AK Parti'nin oluşumudur. Muhafazakâr tabanda bir değişimin olduğu görülmekle birlikte bu değişimin neden ve ne zaman başladığı ile ilgili farklı yorumlar bulunmaktadır. Kimi bu değişimin izlerini 28 Şubat sürecinde aramakta (bkz. Çağlayan-İçener 2009: 596), kimi ise 28 Şubat'ın etkisini kabul etmekle birlikte bu süreci çok daha uzun vadede gerçekleşen toplumsal değişimin siyaset sahnesine yansımaları olarak görmektedir (Yılmaz, 2016: 1175).

Eğitim seviyesinin artması (imam hatip liselerinin muhafazakâr kesimin okullaşmasına katkısı ve buradan mezun olanların üniversite eğitimi alma isteği), kentleşme, ekonomik refahın yükselmesi, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla küreselleşme süreçlerinin ivme kazanması, vb. faktörler muhafazakâr kesimdeki değişimi 1990'lardan sonra görünür hale getirmiştir. Karma eğitim, kız çocuklarının okutulması, kılık kıyafet, müzik konularına bakıştaki değişim en belirgin örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Muhafazakâr kesim hızla değişmekle birlikte bu değişimi kendine ifade etmekten korkmuş görünmektedir.

28 Şubat post-modern darbesi değişim süreci içindeki muhafazakâr kesim için bir kaçış alanı oluşturmuştur. Millî Görüş çizgisindeki Refah ve Fazilet partileri kapatılınca bu kesimde değişime daha açık olanlar –değiştireni söyleyebilecek kadar cesur olanlar şeklinde de okunabilir— Adalet ve Kalkınma Partisi'ni kurmuştur. Bu anlamda AK Parti muhafazakâr kesimdeki değişimin bir aynası hükmündedir.

Değişimin dış unsurlar tarafından başlatıldığı ve yönetildiği düşünüldüğünde toplumlar daha tutucu bir tavır sergilemektedir (Berkes, 1973: 25). Muhafazakâr kesim de Türkiye'deki değişimin dinamiklerini çoğu zaman Avrupa Birliği, Batı, küresel

sermaye gibi dış etkenlerde aradığından AK Parti iktidarına kadar değişime karşı daha tutucu bir tavır sergilemiştir. Bir yanda ahlak ve maneviyatla örülmüş Türk toplumu, diğer yanda toplumun ahlak, kültür ve maneviyatını bozmak isteyen Batı. Bu düşünce içindeki muhafazakâr kesim yıllar boyunca değişime karşı daha yüksek tutuculuk sergilemiştir. Fakat “içeriden” biri olarak AK Parti'nin Avrupa Birliği'ne girme çabası, Kopenhag kriterleri adı altında Batılı demokrasi anlayışına ve insan haklarına yapılan vurgu, küresel sermayeye Türkiye'nin kapılarının sonuna kadar açılması, komşularla sıfır sorun politikası, azınlık haklarının gündeme alınması, vb. uygulamalar muhafazakâr kesimdeki tutucu tavrın kırılmasına neden olmuştur. Artık dışarıdan bir “yabancı güç” toplumu bozmaya çalışmamaktadır, bu zaten içeriden istenen bir durum olmuştur. Yıllarca muhafazakâr kesim tarafından kınanan ve dışlanan davranışlar peyderpey gerçekleştirilmesi istenen fiillere dönmeye başlamıştır.

Başörtüsü sebebiyle yıllarca eğitim ve çalışma hakkı ellerinden alınan muhafazakâr kadınlar AK Parti zamanında uzun bir sürecin sonunda da olsa bu hakka kavuşmuştur. Elleri zaten resmî anlamda okuma ve kamu alanında çalışma imkânı olmayan bir kesimin, kadının okuması ve çalışmasına bakış açısı bu hakları elde ettiği hızla bir değişime uğramıştır. Daha fazla okuyan ve çalışan kadının, ekonomik özgürlüğünü kazanması ikincil değişimleri de beraberinde getirmiştir: evlenme yaş ortalamalarının yükselmesi, bağımsız karar verme mekanizmalarının gelişmesi, ataerkil aile yapısında çözülme, geniş ailenin çekirdek aileye dönüşümü, bekar olarak tek başına bağımsız bir evde yaşama kültürünün oluşumu, kadın hakları bilincinin yaygınlaşması, boşanmaların artması, vb.

Kadınların aktif olarak kamusal alana çıkmaları ve sosyal medyanın yoğun olarak kullanılması tesettür anlayışını ve kadın erkek ilişkilerine yaklaşımı değiştirmiştir. Muhafazakâr kadının “ev hanımlığı” rolleri değişmeye başlamıştır. Muhafazakâr kadın da kamusal hayatın bir parçası haline gelmiş; sinema, tiyatro, hafta sonu gezisi, sahil bölgelerinde tatil artık muhafazakâr kesimin

de eğlence hayatının bir parçası olmuş durumdadır. Muhafazakâr kadının değişimi aslında muhafazakâr erkeğin de değişimini anlatmaktadır. Muhafazakâr erkek kamusal alanda daha uzun süredir var olduğu için onun dönüşümü bu kadar keskin hatlarla ortaya çıkmamıştır. 1950 sonrası muhafazakâr erkekte başlayan değişim 2000’li yıllarda muhafazakâr kadına da ulaşmış, Türk ailesinin dönüşümü hızlanmıştır.

AK Parti zamanında yaşanan toplumsal değişim süreçlerine ilk yıllarda akademi dünyasının ve medyanın ideolojik bir açıdan yaklaştığı görülmektedir. Bu sebeple toplumsal değişim süreçleri doğru okunamamıştır. AK Parti liderlerinin Millî Görüş tabanından gelmesi ve 28 Şubat tecrübesi belli bir grup için muhafazakâr kesimin yaşadığı değişime inanmayı güçleştirmiştir. Bu düşünceye göre insanların birkaç yıllık bir süreç içinde fikir dünyalarını tamamen değiştirmeleri mümkün değildir. Demek ki “AK Parti iktidarı *takiye* yapmaktadır. Asıl amaçları başka olmalıdır.” AK Parti bu ve benzeri suçlamalara iktidarının özellikle ilk on yılı boyunca yüksek derecede muhatap olmuştur. Halbuki muhafazakâr kesim hızlı bir değişim içindedir. AK Parti bu değişimin temsilcisi konumundadır. Değişim 28 Şubat sürecinde başlayıp birkaç yıl içinde tamamlanmış değildir. En az on yıllık bir sürecin yansımaları kendini AK Parti altında göstermiştir.

AK Parti iktidarının ilk yıllarında 28 Şubat’ın izleri devam etmiştir. AK Parti bu süreçte muhafazakâr çevrenin sesi olmaya çalışırken o zamanki merkezi oluşturan kuvvetlerin (cumhurbaşkanlığı, ordu, yargı, yüksek bürokrasi, iş dünyası, medya) çevreye uyguladığı baskı da kendini her alanda hissettirmiştir. Bu baskının oluşturduğu algı dünyasında muhafazakâr kesimin yaşadığı dönüşüm görülememiş hatta tersine bir okuma yapılarak Türkiye’nin gitgide İslamileştiği ve Araplaştığı algısı oluşturularak hükümete karşı baskı uygulanmaya çalışılmıştır. Akademi dünyası da bu baskının altında ezilmiş görünmektedir. Hem akademi de hem de medyada AK Parti tanımlanırken çoğu zaman İslami, İslamcı, İslam yanlısı gibi sıfatlar parti için kullanılmış-

tır. Muhafazakâr kesimin kamu alanında daha çok görülmesi bu düşüncelere kaynak olarak kullanılmıştır.

Muhafazakâr kesimin kamu alanında daha çok görülmesi aslında ülkenin daha fazla dindarlaşmasının bir sonucu değil, demokrasinin ve insan haklarına olan vurgunun çoğalmasının, ekonomik fırsat eşitliğinin artmasının, muhafazakârların dünya görüşündeki değişimin bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Artık muhafazakâr başörtülü kadın, ev hanımlığı rolünün dışına çıkmaya, iş dünyasına girmeye, eğlence mekanında ve sosyal medyada vakit geçirmek istemeye başlamıştır. Bütün bunlar başörtüsünün görünürlüğünü arttırmıştır. Bu durumun İslami yaşam biçiminin yaygınlaşması olarak yorumlanması yanlıştır. İstatistiki olarak da başörtülü kadınların arttığını veya dindarlığın yükseldiğini gösteren boylamsal çalışmalar bulunmamaktadır. Devlet nezdinde dindarlığın arttığı doğrudur fakat bunun halk nezdinde bir karşılığının bulunduğunu gösteren bir bilgi yoktur. Aslında bu düşünceleri yıllar önce ifade ettiğimizde (Yılmaz, 2013: 33) o zamanki genel anlayış içinde akademi dünyası buna pek inanmak istememiştir. Merkezi güçler AK Parti iktidarı süresince güç kaybettikçe “Ülke elden gidiyor!” serzenişleri azalmış, bunun sonucunda muhafazakâr kesim de girdiği rüyadan uyanarak toplumun aslında dindarlaşmadığını fark etmiştir. Bu süreçte toplumun dindarlaşmadığını aksine sekülerleştiğini iddia eden araştırmalar (bkz. Ertit, 2019) tekrar popülerlik kazanmaya başlamıştır.

AK Parti iktidarı süresince gördüğümüz merkez-çevre çatışmasının şüphesiz kazanan tarafı AK Parti'nin oluşturduğu muhafazakâr kesimdir. Merkezi güçler AK Parti'ye karşı güçlerini yıllar içinde kaybetmişler veya kendilerini temsil eden kurumları ellerinde tutamamışlardır. 2002'de hükümet ve 2007'de Cumhurbaşkanlığı makamı muhafazakâr çevrenin kontrolüne geçmiştir. Özellikle Cumhurbaşkanlığının alınması birkaç sene içinde yüksek yargı (Anayasa Mahkemesi, Danıştay, Yargıtay) ve yüksek bürokrasi (YÖK, üniversite rektörleri) üzerinde etkilerini göstermiştir. Yapılan Anayasa değişiklikleriyle Hâkimler ve

Savcılar (Yüksek) Kurulunun oluşumu üzerinde de AK Parti'nin etkisinin artmasıyla yargıyı yönlendirme gücü artmıştır. En son süreçte de ordu, iş adamları ve onların tekelinde olan medya üzerinde de tahakküm sağlanmıştır. Kısaca merkezin bütün kaleleri 10-15 yıllık bir süreçte tek tek ele geçirilmiştir. Bu durumda Türkiye'de artık merkez-çevre ayrımının kalmadığı söylenebilir mi? Veya artık muhafazakârlar merkezi oluşturuyor, sekülerler ise çevreye itildi iddiasında bulunulabilir mi?

Bu çeşit bir iddiada bulunmak için sürecin henüz çok erken olduğunu belirtmek gerekir. Çevrenin merkezde hükümetler eliyle pay alma çabası kendisini Demokrat Parti, Adalet Partisi, Doğru Yol Partisi ve Anavatan Partisi iktidarlarında da göstermiştir. Muhafazakâr çevrenin sesi olma iddiasıyla merkeze doğru yol alan bütün bu iktidarlar eninde sonunda merkezin temsilcisi konumuna dönüşmüştür. Demokrat Parti kendisinden beklendiği ölçüde muhafazakâr çevreyi iktidara hiçbir zaman taşımamıştır. Adalet Partisi ve Doğru Yol Partisi lideri Süleyman Demirel, kendisini 40 yıl destekleyerek Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığı makamlarına taşıyan muhafazakâr çevrenin isteklerine 28 Şubat sürecinde kulaklarını tıkayarak başörtülü kızların Arabistan'da okumasını tavsiye etmiştir.¹³ Sonunda partisi Türk siyaset tari-

¹³ 2007 Cumhurbaşkanlığı seçimleri arifesinde eşi başörtülü bir adayın (Recep Tayyip Erdoğan) Cumhurbaşkanlığına çıkma ihtimali üzerine yapılan tartışmalar sırasında 30 Nisan 2006 tarihli Habertürk Basın Kulübü programında 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in üniversitelerde başörtüsü takılması hususunda verdiği cevabın çözümü:

Soru: Sizin türban sorunu için çözümünüz ne? Türbanı çıkarmaları mı sizin çözümünüz?

Süleyman Demirel: "Orası üniversite, oranın kuralları var. Danıştay, Anayasa Mahkemesi, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AIHM) karar vermiş. İlla başı bağlı okumak istiyorsan, başı bağlı olarak okunabilen yerler var, oraya git. Arabistan'da falan öyle yerler vardır, oraya gidin, orada okuyun. Ben bu ülkede imamlara müezzinlere maaş bağlayan kişiyim. Eğer bu ülkede 70 bin camide 5 vakit ezan okunuyorsa, ben bunun destekçisiyim. Bütün bunlara dayanarak söylüyorum ki, Türkiye geriye gitmez! Türkiye laiklikten vazgeçemez. Herkes aklını başına toplasın. Yani bu ülkenin halkı yüzde 99'u Müslüman diye, Müslümanlığı istismar ederek bu milleti arkamıza düşürürüz diye düşünen varsa aldanıyor. Hem de çok aldanmaktadır. Cumhuriyet 5'inci neslini yetiştirmiştir. ve bu nesil cumhuriyete sahip çıkmaktadır. Türban özgürlük falan değildir. Bu gericiliktir." Vurgular yazara aittir.

hinden silinip gitmiştir. Anavatan Partisi Turgut Özal döneminde muhafazakâr çevrenin temsilciliğini yapsa da Özal'ın erken vefatıyla parti merkezîyetçi düşüncenin etkisi altına girmiştir. Bu parti de muhafazakâr çevrenin isteklerine artık cevap veremediği için kaybolup gitmiştir. Peki benzer bir süreç AK Parti'yi de beklemekte midir?

AK Parti tecrübesi yukarıda saydığımız siyasi partilerden bazı farklılıklar içermektedir. Öncelikle AK Parti lideri Recep Tayyip Erdoğan öteki liderlere göre kişisel olarak da daha muhafazakâr/dindar bir hayat anlayışına sahiptir. 28 Şubat sürecinde merkezîyetçi müdahalenin kişisel olarak da bir mağduru olmuştur. Erdoğan, partisiyle olan illiyet bağını bağımsız Cumhurbaşkanı (2014-2017) seçtiği dönem dâhil olmak üzere hiçbir zaman azaltmamış ve partinin kontrolünü hep elinde tutmuştur. Böylece karizmatik liderliği hem halk nezdinde hem de parti içinde devamlı canlı kalmıştır. Erdoğan'ın her seçimde tek başına iktidara gelmesi de karar verme süreçlerinde elini rahatlatmış, merkezîyetçi güçlere direnmesini kolaylaştırmıştır. Son olarak, Erdoğan halkın nabzını iyi tutmayı devamlı başarmıştır. Halkın ve özellikle oy aldığı tabanının isteklerini devamlı kontrol etmiş, politikalarında güncellemeler yaparak statik bir görünümde devamlı uzak durmuş, tabanın muhalif olacağı konularda adım atmadan da medya eliyle halkı hazırlamıştır. Bütün bu süreçler AK Parti'nin önceki muhafazakâr iktidar partilerinde gördüğümüz anlamda merkezi vesayet içinde erimesini engellemiştir.

Bütün bu anlattıklarımıza rağmen AK Parti'de de bazı merkezileşme emareleri görülmektedir. Siyasi ve ekonomik sorunların birçoğunun kaynağının “dış güçler”de aranması ve son dönemdeki hemen her seçimin ülke için bir “beka meselesi” olarak sunulması, merkezileşmenin yansımaları olarak okunabilir. Son birkaç yıldır devamlı artış gösteren bu merkezîyetçi dil Türk siyasi tarihindeki Doğru Yol ve Anavatan partilerinin halktan kopuş sürecinin izlerini taşımaktadır. Bununla birlikte AK Parti'nin dinamizminin yüksekliği ve Cumhurbaşkanı Recep

Tayyip Erdoğan'ın karizmatik liderliği düşünülünce, bu sürecin hâlâ değiştirilebilir olduğu söylenebilir.

Merkez-çevre ayrımında gördüğümüz güç dengeleri sadece siyasi ve bürokratik güçle sınırlı değildir. Bunun yanında bir de kültürel güç bulunmaktadır. Pierre Bourdieu'nun (1974) kültürel sermaye teorisi kültürel gücün nasıl üretildiği ve sonraki nesle aktarıldığı hakkında önemli öngörüler sunar. Şöyle ki güç ve egemenlik sadece maddi kaynaklara sahip olmayla sınırlı değildir. Aynı zamanda kültürel ve sosyal kaynaklara sahip olmayı da ifade eder. Sahip olunan kültürel sermaye eğitim yoluyla sonraki nesle aktarılır. Dolayısıyla teoride her kesimin eşit şartlarda yarıştığı varsayılan eğitim sistemi içinde aslında her toplumsal sınıf sahip olduğu kültürel sermayeyi sonraki nesle aktarır. Toplumsal düzen bu şekilde ilerlediği için de sınıflar arasında geçişkenlik sağlanamaz. Bu çerçevede merkez-çevre ayrımına bakacak olursak Cumhuriyet tarihi boyunca çevreyi temsil eden kesim AK Parti döneminde siyaset ve bürokrasi alanında birçok kazanım elde etmiş olsa da kültürel sermaye oluşturma bakımından zayıf kalmıştır. Sinema, tiyatro, müzik ve diğer birçok sanat koluyla eğitim alanında eski merkezi oluşum varlığını devam ettirmektedir.

Kültürel sermaye maddi sermayenin de oluşumunda önemli bir rol oynamaktadır. Elde edilen maddi sermaye de diğer taraftan kültürel sermayeyi beslemeye devam etmektedir. Dolayısıyla merkezin elinde bulundurduğu kültürel sermaye, etki gücü düşük bir moda akımı gibi değerlendirilemez. Maddi ve kültürel gücü elinde bulunduran sınıf aynı zamanda simgesel bir sermaye de oluşturmaktadır. Sahip olunan ev veya malikâneler, otomobiller, özel jetler, takip edilen sporlar, üye olunan spor salonları veya dernekler vb. sınıfsal farklılıklara işaret eden her bir ayırt edici özellik "tanınma işaretleri" halini alır. Böylece mamul ya da hizmetlerin her türden eşitsiz dağılımı simgesel bir sistem oluşturur. Bu kültürel sermaye simgeleri, kabul görmüş ayrışmalara dönüşerek gücü elinde bulunduran sınıfın meşruiyetine katkıda bulunur. Bu sınıf üstün addedildiği için alt gruplar da kendilerini o sınıfla özdeşleştirmeye çalışır. Diğer taraftan da her

grup kendi altında gördüğü diğer gruplardan ayrılmaya çabalar (Bourdieu, 2014). Çevre hâlâ bu kültürel sermaye ve onun oluşturduğu simgesel sermayenin gücünden mahrumdur.

Toplumsal Değişimin Din Üzerine Yansımaları

Toplumsal değişim aslında sürekli var olan bir durumdur. Fakat devamlı aynı seyir içinde gitmez. Görece yavaşladığı ve hızlandığı dönemler vardır. Sanayi Devrimi sonrası bütün dünya önceki yüzyıllara göre daha hızlı bir değişim süreci içine girmiştir. İnsanoğlunun icat ettiği her bir yenilik bu süreci hızlandırmıştır. Makineleşmenin artması, haberleşme ve ulaşımın kolaylaşması, kente göçün hız kazanması gibi birçok faktör toplumların değişmesi yönünde baskı oluşturmuştur. Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti de bu süreçlerden etkilenmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet eliyle baskıcı bir değişim politikası uygulanmıştır. Ülkeyi “muasır medeniyetler seviyesine” çıkaracağı düşünülen adımlar genellikle halkın düşüncesi gözeltilmeksizin atılmıştır. 20. yüzyılın ortasından itibaren toplumsal değişim halkın hem ihtiyacı hem de isteği haline gelmiştir. 1950 sonrası dönemde çok partili hayata geçiş, köyden kente göç ve okullaşmanın artması toplumsal değişimi hızlandıran unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. 1980 sonrası dönemde liberal ekonomi politikalarının benimsenmesi, 1990’larda özel radyo ve televizyonlar üzerinden kitle iletişim araçlarının gücünün artması ile muhafazakâr kesimdeki kız çocuklarının okullaşma seviyesindeki artış bu yıllardaki toplumsal değişimi hızlandıran süreçler arasındadır. 2000’lerde kitle iletişim araçlarının gücüyle etkisini arttıran küreselleşme, internet ve cep telefonlarının yaygınlaşması toplumsal değişim süreçlerine katkı sunmuştur. 2010’larda ucuzlayan ve erişimi kolaylaşan ulaşım olanakları, üniversite okuyan öğrenci sayısındaki hızlı artış, sosyal medya ve akıllı cep telefonlarının yaygınlığı toplumsal değişimin dinamiklerini oluşturmuş durumdadır.

Toplumsal değişimi hızlandıran her bir sürecin din üzerinde farklı etkileri oluşmaktadır. 1950’lerde çok partili hayata geçiş

din üzerindeki baskıyı azalttığından dinin görünümü ve propaganda gücü artmıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısı boyunca devam eden köyden kente göç dalgasında dinî cemaat yapılanmalarının güçlendiği anlaşılmaktadır (Kıray, 1999: 324-325). Şehrin yabancı ve kozmopolit atmosferinde kişi, benliğini kaybetmemek için dinî bir kültür çevresine girme ve orada belli bir hüviyet bulma gayreti içindedir. Şehre gelen kitleler geçirdikleri sosyal ve kültürel şoku atlatabilmek, kendi hayatlarına ve dünyanın gidişine bir mana verebilmek için dine daha fazla dayanmıştır (Güngör, 1998: 26). Radyo ve televizyon gibi kitle iletişim araçlarının da dine dinamizm kattığı durumlar söz konusudur. 1950 ve 1960'larda Amerika'da Evangelistler televizyon üzerinden dinî düşüncelerini yayma konusunda o kadar büyük başarı göstermişlerdir ki bu durumu ifade etmek için Televangelizm terimi kullanılmaya başlanmıştır. Ülkemizde dinî cemaatler Evangelistlerde gördüğümüz kadar güçlü şekilde radyo ve televizyonu kullanamamış olsa da 1990'lardan sonra özel radyo ve televizyonculuğun gelişmesiyle dinî cemaatler de kendi kanallarını kurmaya başlamıştır. 2000'lerden sonra yaygınlaşan internetin ve son yıllarda sosyal medyanın da dinî gruplar tarafından etkin bir şekilde kullanılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu çabaların dinin görünürlüğünün artması anlamında önemli başarılar elde ettiği söylenebilir. Bu anlattıklarımız toplumsal değişimi hızlandıran süreçlerin dine katkısı olarak okunabilir. Madalyonun öteki yüzünde ise her bir süreç için tersi örnekler bulmak mümkündür.

Köyden kente göçün ilk yıllarında göçmen aile için din önemli bir sığınak noktası oluşturmaktadır. Din, yaşanan sıkıntıları hem psikolojik anlamda katlanılabilir duruma getirmekte hem de bu sıkıntıların dindaşlarla yardımlaşma üzerinden sosyal olarak giderilmesine katkı sunmaktadır. İlk dönemdeki kent hayatı dinî sahiplenme için bir motivasyon oluşturmaktadır. Fakat kentte geçirilen süre arttıkça dine yönelime sebep olan sosyo-ekonomik süreçlerin baskı gücü azalmaktadır. Kent hayatında süre ilerledikçe dinin toplumsal kontrol, baskı ve yaptırım gücü azalmakta ve bireyselleşme artmaktadır. Sonuç olarak kent hayatında dinin gücü azalmaktadır.

Benzer iki yönlü etkileri kitle iletişim araçlarında da görebiliriz. Kitle iletişim araçlarının din üzerindeki pozitif etkilerine yukarıda değindik. Fakat bunun tam tersi durumların geliştiği de görülen bir gerçektir. Kitle iletişim araçları kişileri yoğun bir şekilde diğer din, kültür ve medeniyetlerin propagandasıyla karşı karşıya bırakmaktadır. Özellikle Batılı ülkeler gibi ekonomik refahın yüksek seviyede olduğu ülkelerin düşünce biçimleri ekonomik gelişmişliğini henüz tamamlayamamış ülkeler üzerinde güçlü bir baskı oluşturmaktadır. Dünya düzenini okuma ve anlama kabiliyeti henüz gelişmemiş genç nesil bu baskı altında Batılı değerleri evrensel değerler olarak görüp benimseme eğilimi göstermektedir. Bu baskı kendini müesses din üzerinde de hissettirmektedir. Ayrıca, kitle iletişim araçları yardımıyla bireyler dünyada tek bir doğrunun olmadığını, her ülkenin inanç, ibadet ve gelenek gibi toplumsal hayata yönelik farklı düzenlemeler geliştirdiğini görmektedir. Bu durum inanılan dini kayıtsız şartsız desteklemeyi zorlaştırmaktadır. Özellikle son yıllarda yaygınlaşan internet ve sosyal medya, dinî inançların gençler arasında daha fazla sorgulanmasına neden olmuş görünmektedir.

Okullaşma ve eğitim seviyelerinin artması da din üzerinde bazı negatif etkiler barındırmaktadır. Eğitim seviyesi arttıkça dinle ilgili meselelerin sorgulanması artış göstermektedir. Taklidi iman azalmakta, dinî hükümlerin kaynağı ve meşruiyeti sorgulanmaya başlanmaktadır. Bu durum dinin otoritesi üzerinde olumsuz etki oluşturmaktadır. Eğitim seviyesinin artması dolaylı olarak maddi refahın da yükselmesini beraberinde getirmektedir. Maddi refah arttıkça da dine verilen önemin azaldığı görülmektedir. Kısaca toplumsal değişime neden olan birçok unsur din üzerinde negatif etkide bulunmaktadır.

Son 15 yılda Türkiye’de meydana gelen toplumsal değişime baktığımızda yukarıda saydığımız unsurlardan en fazla küreselleşme (ulaşım imkânlarındaki ucuzlama ve kitle iletişim araçlarından genel olarak internet özelde ise sosyal medya etkisi dâhil), eğitim seviyesinin artması (özellikle üniversiteleşmenin artması dâhil),

kent yaşamının etkilerinin çoğalması (bireyselleşme süreçlerindeki artış dâhil) ve maddi refahın çoğalması (muhafazakâr kesimin iktidar ve bürokraside yer bulması, yüksek getirili devlet ihalelerinden muhafazakâr kesimin de yararlanmaya başlaması, memuriyet olanaklarının muhafazakâr çevreye açılması, eğitim süreçlerinde alınan burs ve kredi olanakları, bankaların sağladığı ev, araç ve tüketici kredileri dâhil) unsurlarının dinî hayat üzerinde etkisi olduğu görülmektedir. Bu unsurların olumsuz etkilerinin daha yoğun hissedildiği anlaşılmaktadır.

20. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin dağılması ve Müslüman ülkelerin çoğunun sömürgeleştirilmesiyle İslam, halkları yönlendirebilecek bir ruhtan mahrum kalmıştır. 20 yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise sömürgecilikten kurtulan ve yer altı kaynaklarıyla zenginleşen İslam dünyası bu gücü kendinde yeniden hissetmeye başlamıştır. Psikolojik üstünlüğü tekrar eline alan İslam dünyası, İslam medeniyetini Batı medeniyetine karşı çok güçlü bir alternatif olarak sunmaya başlamıştır. Batı medeniyeti lüks, sefahat, gösteriş, cinsi laubalilik, halkı hor görme gibi süflü bir bayağılığı temsil ederken İslam medeniyeti yüce bir ahlak anlayışı oluşturarak dünya çapında hem mazlumun sesi olacak hem de sosyal adaleti tesis ederek dünyaya huzur ve barış getirecektir (Güngör, 1998: 17-28). Bu düşünceye nasıl coşkuyla inanıldığını 1980 ve 1990'lardaki ezgi ve marşlarda görmek mümkündür. Bu eserler protest müzik türünde hem ülkenin hem de dünyanın yaşadığı toplumsal problemlere eğilmekte ve İslam medeniyetiyle bu problemlerin çözülebileceği yönünde siyasi mesajlar vermektedir. Son yılların klişeleşen ifadesiyle "Mesele müzik değildir." (Özel, 2016: 161), mesele müzik aracılığıyla toplumlara İslam şuurunu aşılamaktır.

Hem İslam ülkelerine hem de dünyaya huzur, barış ve esenlik getirecek olan mücadeleci ruh 2000'li yıllara geldiğimizde kaybolmaya başlamıştır. Bu zihinsel değişimi tek cümleyle "Eski mücahitler müteahhit oldu!" özdeyişi ifade etmektedir. Artık topluma yönelik bir dinden çok bireye yönelik din vurgusu ortaya çıkmaya başlanmıştır. Hem bir önceki hem de bu bölümde bahsettiğimiz

bütün toplumsal değişim süreçlerinin dinî algı ve temayüllerin değişimi yönünde bir baskı oluşturduğu ortadadır. Bu değişimi doğrudan dinden uzaklaşma şeklinde okumak da isabetli olmayacaktır. Örneğin Ali Köse, Yusuf İslam'ın dinî kimliğindeki değişim seyrini üç evreye ayırmaktadır. Yusuf İslam ilk Müslüman olduğu 1970'lerin sonu ve 1980'lerde müziği bırakmış ve İslami olduğunu düşündüğü bir kıyafet kodu benimseyerek sarık ve cübbe kullanmaya başlamıştır. 1990'larda müziği İslam için kullanabileceğini düşünüp ilahilerle müzik dünyasına kısmi dönüş yapmıştır. 2000'lerde ise sarık ve cübbe gitmiş, Yusuf İslam eski şarkılarıyla tekrar sahnelere dönmeye başlamıştır (Köse, 2005). Yusuf İslam'daki bu değişimi onun dinden uzaklaşması olarak görmek doğru olmayacaktır. Fakat öte yandan Yusuf İslam'ın dinden ne anladığının değiştiği açıktır. Türkiye'deki İslam algısı da benzer değişim süreçlerinden geçmektedir.

Türkiye'de din üzerine yapılmış boylamsal çalışmaların eksikliği dinî değişim süreçlerini anlamayı ve yorumlamayı zorlaştırmaktadır. Her araştırmannın dinî inanç ve temayüllerle ilgili farklı soru sorması araştırmalar arasında karşılaştırma yapmayı da güçleştirmektedir. Soru kökündeki en küçük değişim verilen cevaplarda karşılaştırılmayacak derecede büyük farklılaşmalara neden olmaktadır. Bizim araştırmamızda, 2005 yılında yaptığımız araştırmayla aynı soruları kullanarak boylamsal bir karşılaştırma imkânı oluşturmak istemiş olsak da araştırmayı aynı evrende yapmak için resmî izin alamadığımızdan dolayı bu da tam anlamıyla mümkün olamamıştır. Bununla birlikte iki anket cevapları arasında farklı değerlerde oluşan değişim bize belli öngörüler sunabilir. Aşağıda bunlara değinilecektir. Ayrıca araştırma sonuçlarımız iki anket arasındaki benzer sorular dikkate alınarak Diyanet İşleri Başkanlığının 2014 yılında yaptığı Türkiye'de Dinî Hayat Araştırması'nın verileriyle karşılaştırılacaktır. Bu karşılaştırmada Diyanetin raporundaki genel ortalama ve lisans eğitimi almış kişilerin ortalamaları dikkate alınacaktır (Tablo 32). Böylece öğretmenlerin dinî algı ve temayüllerinin Türkiye ortalamasının neresinde bulunduğunu görme imkânı doğacaktır.

Tablo 32. Dinî Algı ve Temayüllerdeki Değişim, 2005 – 2018

Soru	Cevap	2005	2018	Farklı	Dinî Değişimin Yönü	Diyanet Türkiye Genel Ortalaması ***	Diyanet Türkiye Lisans Ortalaması **
Allah inancı	Allah'a inanıyorum	86.7	91.9			98.7	94.8
	Allah'a inanıyorum. Dinler gerekli değil	5.8	5.7		↑		
	Allah'a inanmada bazı şüphelerim var	4.1	1.2				
	Allah'a inanmıyorum	3.4	1.2				
Kur'an inancı	Allah'ın Hz. Muhammed'e indirdiği ilahi kitap	84.9	91.4			96.5	93.4
	Kısmen vahiy, kısmen Hz. Muhammed'in sözleri	7.2	5.7		↑		
	Hz. Muhammed'in sözleri	3.1	2.6				
	Hz. Muhammed'in uygulamalarının anlatıldığı kitap	4.8	3.1				
Oruç ibadeti	Ramazan ve mübarek günlerde	43.4	49.6			83.4	81.1
	Sadece Ramazan'da oruç tutarım	29.5	32.0				
	Ramazan'da ara sıra oruç tutarım	12.2	9.1		↑	6.1	8.4
	Sadece Muharrem orucu tutarım	.3	.2				
	Hiç oruç tutmam	14.6	9.1			2.5	4.6
Namaz ibadeti	Bütün farz namazları kılarım	23.4	28.7			42.5	27.4
	Çoğu namazları kılarım	9.5	14.2				
	Ara sıra namaz kılarım	26.1	33.7		↑		
	Sadece cuma ve bayram namazı kılarım	7.8	6.5				
	Sadece bayram namazı kılarım	3.4	2.9				
	Hiç namaz kılmam	29.8	14.0				
İbadet algısı	İbadetlerimin tamamını yapıyorum	7.8	10.1				
	İbadetlerimin çoğunu yapıyorum	25.2	36.9		↑		
	İbadetlerimin bir kısmını yapıyorum	56.8	47.5				
	Hiç ibadet yapmam	10.2	5.5				

İbadet yapmama nedeni	İbadetin gereksiz olduğunu düşünüyorum	5.8	1.3		
	Allah yaptıklarımıza değil, kalbimize bakacak	30.2	21.6		↑
	İş yoğunluğundan yapamıyorum	22.2	35.7		
	Sonra yaparım diyerek tehir ediyorum	41.8	41.4		
İslam dininde sorunlu alanlar	Hiçbir sorun yok	42.5	41.0	x	
	Birden fazla kadınla evlilik	40.8	51.6	x	
	Faizin yasaklanmış olması	20.2	6.7		↓
	Kadınların başını örtmek zorunda olması	32.8	24.2		
	Kadının mirastan az pay alması	35.5	37.5	x	
	Diğer	-	7.9		
Alkol kullanımı	Dinim yasakladığı için içmem	44.9	62.9		
	Sağlığa zararlı olduğu için içmem	21.6	14.0		↑
	Alkol alırım ama dinen yasak	22.9	17.8		
	Alkol alırım ama dinen yasak değil	10.6	5.3		10.0* 17.4*
Domuz eti yeme	Dinim yasakladığı için yemem	70.7	85.2		
	Yemeye alışkın olmadığım için yemem	24.1	12.9		↑
	Diğer etlerden bir fark gözetmem	5.1	1.9		
Müslüman olup olmama	Evet	93.9	96.4		↑ 99.2 96.7
Ölüm sonrası dua bekleme	Evet	90.8	91.7		↑
Din derslerine bakış	Kesinlikle okutulmalı	77.3	83.7		
	Laik bir ülkede din dersi olmamalı	10.1	5.9		↑
	Okutulsa da olur, okutulmasa da	12.6	10.4		
Kur'an meali okuma	Tamamını	22.1	34.5		
	Yarısını	26.5	27.3		↑
	Birkaç sayfa	37.8	30.8		
	Hiç	13.6	7.4		34.3 17.4
Dua alışkanlığı	Sık sık	61.6	76.6		
	Ara sıra	33.9	20.5		↑
	Hiç	4.5	2.9		0.2 0.4
Başörtüstüne bakış	Dini bir emirdir	54.7	73.0		
	Siyasi bir semboldür	11.4	7.4		↑
	Fanatiklik ve gericiliktir	6.9	2.5		
	Bir gelenektir	27.0	17.1		

Çocuğun din değiştirmesine bakış	Hayır sorun yok	15.4	16.7	x			
	Ahirette cehenneme gideceğinden korkarım	47.4	54.7		↑		
	Kültürümüzden ve ailesinden kopar	28.1	20.0				
	Diğer	9.1	8.6				
Cemaatlere bakış	Dinin doğru anlaşılmasını engelliyorlar.	52.4	56.9	x			
	Manevi ihtiyaçlar için yararlıdır	28.1	12.5	x	↓	69.5* 58.3*	
	Ülke için zararlı. Faaliyetlerine engel olunmalı	19.5	23.2	x		20.8* 30.7*	
	Diğer	–	7.5				
Türbe ziyareti	Hayır	20.0	13.1				
	Evet; gezip görme	62.5	74.1		↑↓		
	Evet; şifa vb.	17.5	12.8			8.3 3.6	
Evde bulunan dini kitaplar	Kur'an	80.6	96.1				
	Kur'an meali	72.3	85.3				
	İlmihal	45.3	48.4				
	Hz. Muhammed'in hayatı	49.8	58.6		↑		
	Namaz hocası	68.9	58.3	x			
	Diğer dini kitaplar	46.7	45.8	x			
Peygamberleri bilme	Hiçbiri	–	1.0				
	Evet biliyor	55.9	59.9		↑		
	İnançlar	Şeytan	67.2	80.3			95.3 92.8
		Cin	58.5	74.0			95.3 92.8
		Kader	79.4	86.1			97.9 95.7
		Nazar	67.6	72.0			
		Sihir-büyük	28.6	38.7		↑	
		Cin çarpması	19.2	23.1			
		Melek	76.3	87.3			95.3 92.8
Fal		2.8	6.8	x		6.8 8.4	
Hiçbiri		–	7.1				
Bilim Kur'an ilişkisi negatif	Katılan oranı	11.8	5.8		↑		
	Kısmen katılan oranı	11.1	9.7				
Ahiret hayatına inanç	Katılan oranı	78.0	85.6		↑	96.2 94.1	
	Kısmen katılan oranı	10.8	8.3				

İbadetsiz İslam mümkün	Katılan oranı	23.4	22.1		↓	
	Kısmen katılan oranı	28.0	36.8	x		
Ölüye hatim / mevlit yapılmalı	Katılan oranı	43.4	38.9	x	↓	
	Kısmen katılan oranı	34.2	38.6			
Kur'an suyu şifa	Katılan oranı	18.9	30.6		↑	
	Kısmen katılan oranı	30.0	30.3			
Evlilik/cenaze İslami usul	Katılan oranı	66.8	78.5		↑	
	Kısmen katılan oranı	19.6	16.4			
Türbede dua makbul	Katılan oranı	11.8	12.4		↑	
	Kısmen katılan oranı	35.8	37.3			
İslam'da kadın gerektiği kadar değerli	Katılan oranı	48.0	66.3		↑	
	Kısmen katılan oranı	26.3	20.1			
Ünv. başörtüsü serbest olmalı	Katılan oranı	52.0	80.1		↑	
	Kısmen katılan oranı	17.0	15.0			
İslam ahlaki sorunları çözer	Katılan oranı	49.1	45.4	x	↓	
	Kısmen katılan oranı	31.5	30.7			
Laiklikte inanç dünyaya yansımamalı	Katılan oranı	40.3	32.6		↑	
	Kısmen katılan oranı	23.7	26.5			
Ahlaklı oldukça din önemli değil	Katılan oranı	18.4	14.0		↑	
	Kısmen katılan oranı	24.1	19.6			
					20.8	21.8
					8.9	14.7

* Katılıyorum ve kısmen katılıyorum cevaplarının toplamı alınmıştır.

** Cevapsızların oranı dağıtılmamıştır.

2005 yılındaki araştırmamıza göre dikkat çeken ilk husus dinle ilgili hemen her alanda öğretmenlerin algı ve temayüllerinde pozitif bir gelişimin olduğudur. Bu değişimi araştırmaların farklı evrenlerde yapılmış olmasından kaynaklanan bir farklılaşma olarak okumak doğru değildir. Araştırma sonuçlarımızı Diyanetin 2014 araştırmasındaki lisans mezunlarının cevaplarıyla karşılaştırdığımızda birçok hususta güçlü bir benzerlik görünmek-

tedir. Örneğin Müslüman olduğunu ifade edenler, Ramazan'ın tamamında oruç tutanlar ve bütün farz namazları kılanlar arasında neredeyse tam bir uyum olduğu görülmektedir. Allah ve Kur'an inancı hususlarında da oldukça yakın sonuçlar elde edilmiştir. Cemaat ve tarikatlara bakış konusunda önemli bir farklılaşma mevcuttur. Bu durum üzerinde özellikle 2016 yılındaki FETÖ kalkışmasının etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Kur'an meali okunması hususunda öğretmenler, Türkiye'deki lisans mezunlarının ortalamasının üzerinde bir oran sergilemiştir. Mesleki farklılaşmanın bu durum üzerinde etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Türbelere şifa beklenmesi konusunda öğretmenlerin Türkiye'deki lisans mezunlarının ortalamasının üzerinde bir inanç sergilemesini anlamlandırmak kolay değildir. İki araştırmanın konu hakkında farklı tarzda soru sormuş olması bu farka neden olmuş olabilir. Bunun yanında araştırmamıza katılan öğretmenlerin 2/3'ünün kadınlardan oluşması ve kadınların türbelere daha fazla önem vermesi de bu farklılaşma üzerinde etkide bulunmuştur. Melek, kader, cin ve şeytanın varlığına inançta öğretmenlerin bariz şekilde lisans mezunlarının Türkiye ortalamasının altında kaldığı görülmektedir. Bu tablonun nedenlerini anlamak için detaylı bir inceleme yaptığımızda Diyanetin araştırmasında bir tutarsızlık olduğu ortaya çıkmıştır. Örneğin Diyanetin araştırması, "Allah'ın gerçekten var ve bir olduğuna inanıp ve bundan hiçbir şüphe duymadığını" belirtenlerin oranının lisans mezunları bakımından %94.8 olduğunu göstermektedir (Diyanet, 2014: 11). Kaza ve kader hususunda "Meydana gelen ve gelecek olan her şey Allah'ın izniyle gerçekleşir." önermesine katılan lisans mezunları ise %95.7 olarak açıklanmıştır (Diyanet, 2014: 29). İki soru arasında oluşan neredeyse %1'lik fark, Allah'ın varlığına inanmayan veya bundan şüphe duyan kişilerin bazılarının "kaderin Allah'ın izniyle gerçekleştiğine" inandıkları şeklinde bir sonuç doğmasına neden olmuştur. Kısaca melek, kader, cin ve şeytanın varlığı hususlarında Diyanetin araştırmasında bir hata olduğu bellidir. Bu bakımdan öğretmenler arasında bu inançları Türkiye ortalamasıyla karşılaştırmak mümkün değildir.

2005 yılındaki araştırmamızla karşılaştırmamıza devam edecek olursak hem temel inançlarda hem de ibadetlere katılımında önemli bir artış olduğu göze çarpmaktadır. Ayrıca dinî bilgi düzeyinin arttığı ve dinî yasaklara daha fazla riayet edildiği görülmektedir. Türbe ziyaretleri gibi geleneksel dindarlık uygulamaları genel olarak azalmıştır. Bunun tek istisnası fala inançta görülen artıştır.

Araştırma bazı hususlarda da gerileme tespit etmiştir. Artık cemaat ve tarikatların dinin içindeki konumu daha fazla sorgulanır hale gelmiştir. Bu kurumlara şüpheyile bakış artmıştır. Dinî cemaat ve tarikat yapılanmaları daha yoğun bir şekilde hem dinin doğru anlaşılmasının önünde önemli bir engel olarak görülmeye başlanmış hem de bunun ötesinde faaliyetlerine engel olunması gerekecek kadar büyük bir şekilde ülkeye zarar verdikleri daha fazla düşünölmeye başlanmıştır. Anadolu coğrafyasının bin yılda oluşturduğu tasavvuf merkezli tarikat yapılanmalarına karşı duyulan güven FETÖ tarafından birkaç yıl içinde yok edilmiş görönmektedir. FETÖ tabii ki sadece cemaat yapılanmalarına olan güven duygusuna değil – o zamanki Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez'in de ifade ettiği gibi — daha geniş ölçekte dine duyulan güven duygusuna da zarar vermiş görönmektedir (Görmez, 2017). Bu durumla bağlantılı olarak, araştırma şirketlerinin yayınladıkları meslek güven endeksleri din adamlarına güvenin son birkaç yıldır hızlı bir erime yaşadığını göstermektedir. 2009 yılında din adamlarına/görevlilerine güven %68 seviyesindeyken bu güvenin 2010'da %62'ye (GFK, 2010), 2015'te %43'e (WIN/Gallup, 2015) ve 2019'da ise %12'ye düştüğünü (Ipsos, 2019) gösteren araştırmalar mevcuttur.

Cemaat ve tarikatların yaşadığı güven kaybı kısmen konjonktürel bir durum olarak da okunabilir. İlerleyen yıllarda bu kurumlara karşı daha ılımlı bir düşünce ikliminin oluşması muhtemeldir. Fakat araştırmamız İslam dinini bekleyen daha kapsamlı bir sorunun varlığını ortaya çıkarmıştır. Hemen her alanda dinî algı ve temayüllerle ilgili olumlu bir hava varken İslam dininde sorunlu görölen alanlarla ilgili sorumuzda tam tersi bir eğilim or-

taya çıkmıştır. İslam dininde sorunlu konular olduğunu düşünen öğretmenlerin oranı artmıştır. Özellikle kadınla ilgili meselelerde zihinlerin birçok soru barındırdığı anlaşılmaktadır. İnananlar açısından cevapsız kalan bu sorular uzun vadede dine olan güveni sarsabilir. Yeni nesilde sorgusuz sualsiz itaat ve inanç kültürü azalmış durumdadır. Gençler din de dâhil olmak üzere artık her alanda daha sorgulayıcı bir tutum sergilemektedirler. Yakın geçmişte yaşadığımız dinî değişimde bu sorgulayıcı düşünce biçiminin etkisinin oldukça yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Yaşanan değişim sürecinde dinin zarar görmesini istenmiyorsa dinî kurumların gençlerin kalplerini tatmin edecek cevaplar bulmaları zorunludur.

Son olarak, önceki araştırmamıza göre öğretmenler arasında artan dindarlık oranı neslin dindarlaşması olarak okunmamalıdır. Bu artış öğretmen profilindeki değişime işaret etmektedir. Muhafazakâr kesim önceki iktidarlar döneminde dışlandığı devlet kadrolarında AK Parti iktidarıyla birlikte yer bulmaya başlamıştır. Öğretmen profilindeki değişim, muhafazakârlar lehine gerçekleştirilmiş pozitif bir ayrımcılık sonucu ortaya çıkmış görünmemektedir. Şöyle ki Diyanetin Türkiye’de Dinî Hayat Araştırması’ndaki lisans mezunlarının dinî inançlarıyla bizim araştırmamızdaki sonuçları karşılaştırdığımızda öğretmenlerdeki dindarlık düzeyi Türkiye ortalamasının üzerinde çıkmamıştır.

SONUÇ

Din ilk insandan günümüze kadar tüm toplumlarda karşımıza çıkan bir olgudur. Toplum incelemeleri bize her toplumun belli başlı inançlara sahip olduğunu ve bu inançların toplumsal hayata yön verdiğini göstermektedir. Kimileri bu inancın kaynağında psikolojik ve sosyolojik nedenler arayarak dinin kaynağını bireysel düşünceye veya toplumsal gereksinime indirgemektedir. Kimileri de dinin kaynağını aşkın bir varlığın öğretilerine bağlamaktadır. İnançlı bir birey kendi dinini aşkın varlığın isteğinin bir sonucu olarak görürken diğer dinleri psikolojik ve sosyolojik bir gerçekliğin sonucu olarak anlamlandırabilmektedir. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın dinler arasındaki temel farklılıklar hemen göze çarpmaktadır. Bu durumun oluşmasındaki temel faktör aslında toplumsal değişim süreçleridir. Bir coğrafyada ortaya çıkan din, yayıldıkça veya aradan zaman geçtikçe toplumsal değişim süreçlerinin etkisiyle değişime uğrar. Yaşanan değişimin kısa periyotlarda fark edilmesi zordur. Süreç ilerledikçe değişim daha belirgin hale gelir. Sürecin başlarında değişime direnç gösterilirken belli bir noktadan sonra durum kabullenilir. Neticede geçen zaman ve oluşan yeni sosyo-kültürel ortam inananların algılarının değişmesine/gelişmesine sebep olur. Bu durum dinin yorumlanışını ve özellikle sosyal hayattaki uygulandığını kısmen değiştirebilir. Ama tersi bir etkiyle dine bağlılık da farklı şekillerde kendini hissettirebilir. Dindeki değişimi anlamak için öncelikle toplumsal değişim süreçlerindeki dinamikleri anlamak gerekir. Sosyolojiyi bir bilim dalı olarak ortaya çıkaran süreç de toplumsal değişimi anlama çabasıdır. Daha İlk Çağ'dan itibaren toplumsal değişimin yönü, hızı ve kapsamı konuları sosyal bilimlerle uğraşan insanları cezbetmiştir. Toplumsal değişimin

nedenlerini ve yönünü anlamak için birçok teori ortaya atılmıştır. Araştırmamız bu teorileri I. Döngüsel Değişim (organizmacı modeller); II. Doğrusal Değişim (evrimsel, çatışmacı ve işlevsel modeller); III. Çok Yönlü Değişim (yeni-modernist ve post-modernist modeller) teorileri altında sınıflandırmıştır.

Döngüsel değişimde toplum canlı bir organizmaya benzetilir. Öyle ki toplumlar da doğar, büyür ve ölürler. Canlı organizmalar gibi toplumlar da doğumlarında zayıf bir yapıdadır. Zaman geçtikçe toplum kendini yenileyerek güçlenir ve gücünün zirve noktasına ulaşır. Fakat bir süre sonra toplumsal birlikteliği sağlayan hasletler bozulmaya başlar, kişisel menfaatler ön plana çıkarılır, lükse düşkünlük artar, sefahat yaygınlaşır ve tüm bunların sonucunda da toplumsal çöküş başlar. Sonuç olarak o toplum yok olup gider ve yerini bir sonraki toplum alır. Medeniyet tarihi bunun sayısız örnekleriyle doludur.

Modernleşme (sanayileşme ve şehirleşme süreçlerinin artması ve eğitim seviyesinin yükselmesi) ile birlikte döngüsel değişim teorileri gücünü yitirmeye başlamıştır. Toplumların doğup büyüdüğüne inanılmakta fakat artık ölecekleri düşünülmemektedir. Bu düşünceye göre, toplumsal değişim tek bir doğrultuda hep mükemmele doğru devam etmektedir. Mükemmele giden yol Batı medeniyetinin kendisidir. Diğer toplumlar da modernleştikçe Batı medeniyetinin ayak izlerini takip edecektir. Bu teoriler toplumsal değişimi tek yönlü gördükleri için doğrusal değişim teorileri olarak adlandırılır. Bu teori altındaki evrimsel değişim modelinde, toplumsal değişimin nihai bir noktası varsa ve buraya varıldıysa bile artık buradan geri dönüş olmayacağı düşünülür. İşlevselci değişim de evrimsel anlamda doğrusal değişimi savunur. Toplum geliştikçe toplumu meydana getiren mekanizmalar iş bölümünde uzmanlaşarak farklılaşacaktır. Evrimsel ve işlevsel toplumsal değişim modelleri, istikrarlı bir yapı ve denge içinde meydana gelecek bir değişimi öngörürken çatışmacı model değişimin dinamiklerini sosyal sınıflar arasındaki çatışma süreçlerinde arar. Bu yaklaşıma göre değişimi meydana getiren

esas faktör sınıflar arasındaki çatışmadır. Din açısından doğrusal değişimi savunanların ortak noktası, hiçbirinde dine yer olmamasıdır. Toplumlar geliştikçe din de en nihayetinde (kimine göre bir-iki nesil içinde, kimine göre bir-iki yüzyıl içinde) ortadan kalkacaktır.

20. yüzyıla gelindiğinde tek tip toplumsal değişim beklentileri azalmaya başlamıştır. Artık değişimin çok yönlü olabileceği kabul edilmiştir. Değişimi sadece yapı merkezli ele alan düşünce biçimi değişerek birey ve onun eylemi merkeze alınmaya başlanmıştır. Kimilerine göre modernizm şekil değiştirirse de devam etmektedir. Fakat artık tek bir moderniteden bahsetmek mümkün değildir. Kimileri de modernizmin sona erdiğini düşünerek postmodern bir döneme geçildiğini iddia etmektedir. Çok yönlü değişim teorilerinde Batı tipi tek tip modernite anlayışı terk edilse de dinin geleceğine dair anlayışta bir değişme olmadığı görülmektedir. Yeni modernist modeller modernitenin farklı şekillerde devam ettiğini iddia ederek dine alan bırakmamaktadır. Postmodernistler ise dini, geleneksel toplum yapısının bir parçası olarak görmekte ve din de dâhil her türlü otorite yapısına karşı çıkmaktadırlar. Kısaca çok yönlü değişimi savunan teoriler de dinin parlak bir geleceğinin olmadığını düşünmektedir.

Toplumsal değişim teorileri uzun vadeli ve makro ölçekteki değişimi ele almaktadır. Oysa uzun vadeli değişimlerde tahmin edilemeyen birçok yeni unsur toplumsal değişim süreçlerine dâhil olarak öngörülemeyen sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla teoriler zamanla yanlışlanmakta ve eleştiriye tabi tutulmaktadır. Bahsettiğimiz teorilerin dinin geleceği hakkındaki öngörülerinin de çoğu gerçekleşmemiştir. Dinî algı ve temayüller hususunda bir değişim olduğu açıktır. Fakat bu değişimi topyekûn bir sekülerleşme süreci olarak okumak da isabetli görünmemektedir.

Toplumsal yapı din de dâhil olmak üzere birçok kurumun birlikteliğinden meydana gelir. Toplumsal değişimden kasıt yapıyı oluşturan kurumlarda meydana gelen değişimdir. Kurumlar, ya-

prıyı oluştururken belli bir iş birliği içinde hareket etmektedir. Bu sebeple herhangi bir kurumda başlayan değişim tım yapıyı etkilemektedir. Öyleyse din de değişim süreçlerinin hem faili hem de nesnesi konumunda bulunabilir. Bu ilişkinin yönü ve derecesi birçok unsura bağlıdır. Dinler ilk ortaya çıktıkları dönemde veya yeni bir alana yayılma sürecinde toplumsal değişimi sürükleyici bir karaktere sahiptir. Fakat her sistem gibi din de toplum geneline yayılarak müesses bir nizam kurduktan sonra değişime karşı direnç göstermeye başlar. Tabii ki bu direncin de belli bir gücü bulunmaktadır. Toplumsal değişim yavaşlatılrsa bile değişimin önüne geçmek tamamen mümkün değildir.

Son yıllarda ülkemizde dinî algı ve temayüllerin değişimi hakkında medyadan akademiye, sokaktan siyasete kadar hemen her alan ve ortamda birçok değerlendirme yapılmaktadır. Genellikle bir alan araştırmasından yoksun ve kişisel gözlemlere dayalı olarak oluşturulan bu değerlendirmeler, hem hatalı çıkarımlara neden olmakta hem de konunun hassasiyeti sebebiyle tartişmalara sebebiyet vermektedir. Bu tartişmalar dindarlığın arttığı veya azaldığı şeklinde çift kutuplu bir eksen üzerinde yıllara göre değişim göstermektedir. Dinle ilgili tartişmalara siyasetin de dâhil edilmesi, konunun salt olgusal bir gerçeklik olarak tarafsız bir şekilde değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır. Aynı veriler siyaseti gündeme göre farklı yorumlanabilmektedir. Öyle ki AK Parti iktidarının ilk iki döneminde toplumun hızla dindarlaştığı tezi hemen her alanda sıklıkla dile getirilmiştir. Toplumun hızla dindarlaştığını düşünen kişilerin bazıları, bu sürecin anayasal düzeni dahi değiştireceğine inanarak kaygılarını “şeriat tehlikesi” adı altında ifade etmiştir. Fakat son birkaç yıldır süreç tersine dönmüş grnmektedir. Bu sefer de “din elden gidiyor” ve “deizm gençler arasında yayılıyor” tezleri gündeme gelmeye başlamıştır.

Toplumdaki dinî değişimle ilgili en doğru bilgiyi tarafsız alan araştırmalarının sağlayacağı açıktır. Özellikle boylamsal çalışmalar sürecin nereden bugünlere geldiğini göstermesi bakımından önemlidir. Gelecek hakkında projeksiyonda bulunmak

için de değişimin hangi süreçler içerisinde ilerlediğini bilmek gereklidir. İşte bu düşüncelerle, ilkinin 2005 yılında İstanbul ili Bahçelievler ilçesinde 12 ilköğretim okulunda 295 öğretmenin katılımıyla gerçekleştirdiğimiz öğretmenlerdeki dinî algı ve temayülleri görmeyi hedefleyen araştırmanın devamını niteliğinde şu andaki çalışmayı gerçekleştirdik. Boylamsal bir kesit alabilme adına araştırmayı aynı okullarda uygulamak istesek de İstanbul Millî Eğitim Müdürlüğünden araştırma için izin alamadık. Bunun üzerine araştırma için alternatif bir alan arayışına girerek Bursa il merkezi üzerinde karar kıldık. Araştırmayı 13 ilkokul ve ortaokulda görev yapan 420 öğretmenin katılımıyla tamamladık. Bursa sosyo-ekonomik ve demografik özellikleriyle hem önceki araştırma alanına benzer özellikler göstermekte hem de bu özellikler bakımından Türkiye ortalamasını en iyi yansıtan şehir olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırmayı aynı okullarda tekrarlayamadığımızdan dolayı tam bir karşılaştırma imkânı bulamasak da araştırma sonuçları son 15 yıldaki toplumsal ve dinî değişim hakkında bize önemli ipuçları vermektedir.

Önceki çalışmadan bağımsız olarak öğretmenlerin dinî algı ve temayüllerini ölçmek tek başına da önemli bir akademik değere sahiptir. Kültür ve dinin gelecek nesillere aktarımında öğretmenler kilit bir rol üstlenmektedirler. Atatürk tarafından ifade edilen ve millî eğitimin mottosu haline gelen “Öğretmenler! Yeni nesil sizin eseriniz olacaktır.” sözü hem öğretmenlerin ülkenin geleceğini belirlemedeki etkinliğine hem de öğretmenlere yüklenen misyona işaret etmektedir. Cumhuriyet tarihi boyunca da her iktidar eğitim yoluyla kendi dünya görüşünü yeni nesle aktarma isteği içinde olmuştur. Bu aktarımda, sahip oldukları rol itibarıyla öğretmenlerin zihin dünyası belirleyici bir etkiye sahiptir.

Araştırmamızda dikkati çeken ilk husus 2005 yılındaki çalışmamıza göre dinî algı ve temayüllerde meydana gelen pozitif gelişimdir. İncelediğimiz konuların birçoğunda birkaç puanlık yükselme söz konusudur. Özellikle temel inanç ve ibadetlerde belirgin bir artış göze çarpmaktadır.

Önceki çalışmamıza göre din açısından meydana gelen pozitif yönlü değişim, öğretmen profilindeki değişime işaret etmektedir. Özellikle 40 yaş altındaki ve üstündeki öğretmenleri karşılaştırmamız birçok noktada derin düşünce farklılıklarını ortaya koymaktadır. Alan araştırmaları çoğunlukla yaş ilerledikçe dindarlığın arttığını göstermektedir. Fakat bu durumun hilafına bizim sonuçlarımız genç öğretmenlerin dindarlık düzeyinin daha yüksek olduğunu ortaya çıkarmıştır. Özellikle inançlar hususunda genç öğretmenler 40 yaş üstü öğretmenlere göre daha yoğun bir inanç sergilemişlerdir. Fakat ibadetler konusunda bu fark ortadan kalkmıştır. Bu durum genç öğretmenlerde dinin teorik boyutunun, yaşı ileri olan öğretmenlerde ise dinin pratik boyutunun ön plana çıkmasının bir işareti olarak okunabilir. Teorik inanç ve pratik uygulama arasındaki makasın varlığı, genç öğretmenlerin inançlarını uygulamaya yansıtma noktasında eksikliklerinin daha fazla olduğunu göstermektedir.

Genç öğretmenlerin dindarlık düzeyindeki artışın yaş faktöründen kaynaklanmadığı açıktır. Görünen şudur ki öğretmenlik mesleğine yeni başlayan kişilerin profilinde bir değişim yaşanmaktadır. Yıllarca devlet kadrolarından dışlanan muhafazakâr kesim AK Parti iktidarıyla birlikte kendine bu alanda yer bulmaya başlamıştır. Bu sonuçları AK Parti'nin devlet kadrolarında kendi muhafazakâr tabanına yönelik pozitif ayrımcılık yaptığı şeklinde yorumlayacak olanlar bulunabilir. Fakat bu tür bir değerlendirme isabetli görünmemektedir. Çünkü öğretmenlerin dindarlık seviyesi hâlâ Türkiye'deki lisans mezunlarının genel ortalamasının altındadır. Eğer muhafazakâr tabana yönelik pozitif bir ayrımcılık söz konusu olsaydı öğretmenlerin dindarlık seviyesinin Türkiye ortalamasının üzerinde olması beklenirdi. Öyleyse genç öğretmenlerdeki dindarlık artışını, çevre-merkez geçişkenliğinin bir sonucu olarak değerlendirmek daha isabetli olacaktır. Cumhuriyet tarihi boyunca muhafazakâr dünya görüşü sebebiyle merkezden dışlanan çevre, AK Parti iktidarında kendine bu alanda yer bulmaya başlamıştır. Genç öğretmenle-

rin dinî inançlarının daha yüksek çıkmasının diğer bir nedeni de muhafazakâr tabanda yaşanan dönüşümle ilgilidir. Muhafazakâr kesim 1990'lara kadar özellikle kız çocuklarının okutulmasına ve çalışmasına sıcak bakmamıştır. Fakat yaşanan toplumsal değişimin sonucunda bu temayül değişmiştir. Özellikle de AK Parti iktidarında başörtüsüyle okuma ve çalışma yönündeki engeller kaldırılınca muhafazakâr kesimin devlet kadrolarına teveccühü artmıştır. Tüm bu süreçler, öğretmen profilindeki değişime zemin hazırlamıştır. Araştırmamızın en önemli sonucunun öğretmen profilindeki bu değişimin tespiti olduğu söylenebilir.

Öğretmenlerin dine bakışında yukarıda bahsi geçen pozitif değişimin, dinî anlayışın bütün boyutlarında gerçekleşmemiş olması hatta tersine bazı eğilimlerin görülmesi ise araştırmamızın diğer bir önemli sonucudur. Özellikle şu üç hususta yaşanan gerileme oldukça dikkat çekicidir: a) Cemaat ve tarikatlara duyulan güven azalmıştır; b) İslam'ın toplumsal sorunları çözme gücüne duyulan inanç güç kaybetmiştir; c) İslam'da sorunlu alanlar olduğunu düşünenlerin oranı artmıştır. Kısaca şöyle ki;

a) FETÖ'nün ortaya çıkış süreci başta olmak üzere dini teşkilatlara dair olumsuz bireysel olay ve olguların sık sık gündeme gelerek kamuoyuna mâl olması cemaat ve tarikatlara duyulan güveni temelden sarsmıştır. Öğretmenler bu kurumların konumunu eskiye göre daha yoğun biçimde sorgulamaya, dine ve devlete zararlı olduklarını düşünmeye başlamışlardır. Bu yapıların dinî kurumlar olarak görülmeleri, din adamlarının ve görevlilerinin imajını ve saygınlığını zedelemekte, uzun vadede de zihinlerdeki din tasavvuruna zarar vermektedir.

b) İslam'ın, ortaya çıktığı zamandan günümüze kadar sunduğu değerler sistemiyle toplumsal hayatı düzenleyerek ahlak temelli toplumsal bir düzen inşa etmeyi hedeflediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak günümüzde, İslam'ın bu fonksiyonuna yönelik inanç zedelenmiş görünmektedir. Hırsızlık ve rüşvet gibi İslam tarafından yasaklanan en temel ahlaki problemlerde dahi bu sorunların dinî değerlerin yaygınlaştırılmasıyla çözülebilece-

ğini düşünenlerin oranı hızla azalmaktadır. Bu güven kaybının muhtemel nedenlerinden biri dindar olduğu düşünülen kişilerin yaptığı bireysel hataların tüm dindarlara mal edilerek özellikle sosyal medyada yoğun bir şekilde paylaşılmasıdır. Öğretmenlerin ahlaki değerleri sonraki nesillere aktarma hususundaki misyonları düşünülünce, dine karşı öğretmenler arasında yaşanan bu güven kaybı din açısından daha problemlili hale gelmektedir.

c) İslam dininde sorunlu alanlar olduğunu düşünenlerin oranındaki artış da araştırmamızda en fazla dikkat çeken hususlardan-
dır. Öğretmenlerin yarıdan fazlası, İslam dininde sorunlu alanlar gördüğünü belirtmiştir. Bu sorunlar kadınla ilgili konularda yoğunlaşmaktadır. Araştırmamızda sorduğumuz soruların çoğunda 2005 yılındaki çalışmamıza göre pozitif yönde bir değişim meydana gelmişken dinde sorunlu görülen konularda negatif bir algının oluşması üzerinde düşünülmesi gerekir. Bu durumun varlığı, birçok kişinin İslam'la ilgili bazı meselelerde zihni problemler yaşadığını göstermektedir. Günümüz insanının her alanda sorgulama isteği, nesnel ve rasyonel izahların önemini arttırmıştır. Özellikle genç nesil, İslam ceza hukukuna ve kadının toplumsal statüsüne dair konularda tatmin edici açıklamalar aramaktadır. İnananlar açısından, dinle ilgili cevapsız kalan her soru uzun vadede dine olan güveni sarsabilir. Bu bakımdan din işleriyle ilgilenen kurumların alan araştırmalarından elde edilen veriler ışığında güncel dinî problemleri tespit etmelerinin ve bunlar için çözüm üretmelerinin gerekliliği ortadadır.